ΜΙΧΑΛΗΣ Σ. ΜΑΚΡΑΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

.. car ceux qui savent seulement tailler les lettres ne progressent guère, et certainenent ne font pas autre chose; ils construisent le nid des libraires, ils leurs apportent leur miel.[1]

ΟΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΕΣ χρωστούν πολλά στους Ευρωπαίους σχεδιαστές και χαράκτες πατροτύπων,[2] οι οποίοι, ανταποκρινόμενοι στις ανάγκες τών εκδόσεων ελληνικών κειμένων κατά την Αναγέννηση, σχεδίασαν τυπογραφικά, των οποίων ο απόηχος φτάνει μέχρι τις ημέρες μας. Αν και μερικά από τα πρώτα τυπογραφικά κείμενα είχαν στοιχεία σχεδιασμένα και χαραγμένα από Ελληνες της Βόρειας Ιταλίας, στους μετέπειτα αιώνες οι Garamont,[3] Granjon, Haultin, Bodoni, Didot, όπως και μια πλειάδα Βρεταννών σχεδιαστών, άφησαν ανεξίτηλη σφραγίδα στην δομή του ελληνικού τυπογραφικού στοιχείου που χρησιμοποιούμε σήμερα. Με την πρόσφατη εισαγωγή τού σχεδιασμού με την βοήθεια υπολογιστών η «κοπή» γραμμάτων εκδημοκρατικοποιήθηκε. Οποιος διαθέτει έναν ηλεκτρονικό υπολογιστή και το απαιτούμενο λογισμικό, μπορεί να σχεδιάσει μια νέα γραμματοσειρά μέσα σ' ένα βράδυ, με αποτέλεσμα την πληθώρα γραμματοσειρών και τα συνακόλουθα προβλήματα ποιότητος. Ενώ μερικές βασικές σειρές, όπως η Times New Roman Greek, εξυπηρετούν τις άμεσες ανάγκες των εφημερίδων και άλλων εντύπων, η δημιουργία γραμματοσειρών για ερευνητικές εργασίες και πολύγλωσσα κείμενα χωλαίνει. Για να καλύψουμε αυτό το κενό, ιδρύσαμε την Εταιρεία Ελληνικών Τυπογραφικών Στοιχείων (Greek Font Society), το 1992.

Υστερα από σχεδιαστικούς πειραματισμούς και προσπάθειες τριών ετών αισθανθήκαμε την ανάγκη να διευρύνουμε τους ορίζοντές μας και να δώσουμε την ευκαιρία σε πεπειραμένους ειδικούς να συμβάλουν στην προσπάθειά μας αυτή. Θεωρήσαμε πως ένα διεθνές Συνέδριο θα ήταν η πιο πρόσφορη λύση για την επίτευξη αυτού του στόχου. Ετοιμάσαμε ένα κατάλογο θεμάτων και αναζητήσαμε εισηγητές στην Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Ο σκοπός του Συνεδρίου ήταν εκπαιδευτικός, παράλληλα όμως μας πρόσφερε την δυνατότητα να παρουσιάσουμε την δουλειά μας, να ακούσουμε κριτικές, να καθορίσουμε στόχους για το

1. ...*διότι αυτοί που το μόνο που ξέρουν είναι να χαράζουν τα γράμματα, δεν προοδεύουν καθόλου και σίγουρα δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να στήνουν την φωλιά των βιβλιοπωλών και να τους φέρνουν το μέλι τους.* Από την Εισαγωγή του Claude Garamont για την *Pia Religiosa* του Chambellan σε μετάφραση από τα λατινικά του Jean Paillard, *Claude Garamont, graveur et fondeur de lettres*, Imprimerie M. Ollière, Paris 1914.

2. Κατά την μετάφραση των *Πρακτικών* δημιουργήθηκε ένας κατάλογος ξένων όρων (επί το πλείστον αγγλικών) με περισσότερα από 500 λήμματα που μετά από επεξεργασία θα οδηγήσει, ελπίζουμε, σε ένα αγγλοελληνικό λεξικό τυπογραφικών όρων. Προς το παρόν, παρουσιάζουμε στο τέλος των *Πρακτικών* ένα πολύγλωσσο γλωσσάρι με περιορισμένο αριθμό όρων.

3. Από το λατινικό Garamontius. Είναι το όνομα που χρησιμοποίησε σε όλες τις εκδόσεις που φέρουν το όνομά του και που χρησιμοποιείται για το ιστορικό πρόσωπο. Το εναλλακτικό όνομα Garamond εχρησιμοποιείτο επίσης, αλλά είναι αυτό που επέζησε μέχρι σήμερα, αναφερόμενο όμως στην πληθώρα των χαρακτήρων που, από τον 17ο αιώνα, αποτελούν μιμήσεις των πρωτότυπων (βλ. Paul Beaujon —ψευδώνυμο της Beatrice Warde—, "The 'Garamond' types. Sixteenth & Seventeenth Century Sources Considered," *The Fleuron* 5 (1926), σελ. 131–179 και Godine (ed.), *Fleuron Anthology*, Boston 1987, σελ. 181–213. Βλ. και τις σημειώσεις του Paul-Marie Grinevald, "Claude Garamont, en Lettres v. 1540–1561" για το εκθεσιακό υλικό κατά το Συνέδριο των Αθηνών.

μέλλον και να προσφέρουμε ένα πλαίσιο για να συζητηθεί το πρόβλημα του σχεδιασμού και της χρήσης του ελληνικού γράμματος στην ηλεκτρονική εποχή. Δεδομένου ότι για πρώτη φορά διατυπώνεται αυτός ο προβληματισμός σε επίπεδο διεθνούς συμποσίου, ήταν ευχάριστη η οργάνωσή του, μια και είχαμε την ελευθερία να επιλέξουμε την θεματική των ενοτήτων και να εντοπίσουμε τα διαθέσιμα πρόσωπα που είχαν την δυνατότητα να προσφέρουν τις γνώσεις τους. Δώσαμε έμφαση περισσότερο στο εκπαιδευτικό περιεχόμενο των εισηγήσεων παρά στην πρωτοτυπία τους. Πέραν αυτού, θελήσαμε να εξασφαλίσουμε την πολύπλευρη προσέγγιση, συνδυάζοντας την ιστορία, την τέχνη, την τεχνολογία και την πολιτική διάσταση του θέματος, εφόσον το Συνέδριο αποτείνεται στους ανά τον κόσμο ελληνιστές, τον σύγχρονο συγγραφέα, τον γραφίστα, τον ιστορικό, τον στοιχειοθέτη-τυπογράφο, τον εκδότη και τον ειδικό στο πεδίο των ηλεκτρονικών υπολογιστών.

Αν υπήρχαν κατάλληλες και αισθητικά ικανοποιητικές γραμματοστοιχίες, καθώς και γενικότερα συστήματα πληκτρολόγησης ελληνικών, στην ηλεκτρονική εποχή, δεν θα υπήρχε ανάγκη να οργανωθεί αυτό το Συνέδριο. Πολλοί από τους εισηγητές πιστεύουν (ο καθένας για διαφορετικούς ενδεχομένως λόγους) πως αναμείχθηκαν με την υπόθεση αυτή, για να καλύψουν ένα κενό. Κενό που θα προτιμούσαν να μην υπάρχει, διότι τον χρόνο που αφιερώνουν στο θέμα αυτό, θα μπορούσαν να τον διαθέσουν στις καθαρά επαγγελματικές ενασχολήσεις τους. Σε αντάλλαγμα όμως γνώρισαν έναν κόσμο που δεν ήξεραν ότι υπάρχει, τον κόσμο δηλαδή της τυπογραφίας και τους επαγγελματίες της.

Για μένα προσωπικά η προσπάθεια να συλλάβω, να σχεδιάσω και να οργανώσω ένα τέτοιο Συνέδριο, χωρίς να διαθέτω σε βάθος γνώση των θεμάτων, χρειάστηκε τουλάχιστον θράσος, για το οποίο ζητώ την επιείκειά σας. Βέβαια, η ενθουσιώδης στήριξη και οι συμβουλές ειδημόνων —πολλοί εκ των οποίων παρουσιάζουν εισηγήσεις— με έσωσαν, ελπίζω, από τυχόν λάθη και οδήγησαν σ' ένα επιτυχές Συνέδριο.

Με μικρή ίσως εξαίρεση τους πρώτους σχεδιαστές ελληνικών γραμμάτων, όλα τα ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία έχουν λαξευτεί από ανθρώπους που δεν ήταν Έλληνες. Ετσι ήταν λογικό να αποταθούμε στα πολιτιστικά τμήματα των Ευρωπαϊκών πρεσβειών στην Αθήνα να συμβάλουν στο Συνέδριο. Οι Γερμανοί προθυμοποιήθηκαν αμέσως, ακολούθησαν οι Ιταλοί, ενώ οι Γάλλοι στο Γαλλικό Ινστιτούτο των Αθηνών μέσα στα πλαίσια της πολιτικής τους, της *mission civilizatrice*, έσπευσαν με ενθουσιασμό να θέσουν στην διάθεσή μας το μεγάλο τους αμφιθέατρο, τον εκθεσιακό χώρο τους, τον κατάλογο διευθύνσεων του κοινού τους, καθώς και την ταυτόχρονη μετάφραση των ανακοινώσεων των συνεδριάσεων. Με συμπαράσταση του υπουργείου Πολιτισμού, αλλά και ελληνικών και αμερικανικών ιδρυμάτων ο σχεδιασμός του Συνεδρίου ξεκίνησε το 1994 για να πραγματοποιηθεί τον Ιούνιο του 1995. Δυστυχώς, δεν υπήρξε στήριξη από την Ευρωπαϊκή Ενωση! Ελπίζουμε ότι τα *Πρακτικά* αυτά θα οδηγήσουν στην αφύπνηση της γραφειοκρατίας των Βρυξελλών.

Μια θεωρητική παρέκβαση

Για τους περισσότερους από μας κάθε γράμμα αποτελεί ένα μικρό μόνο τμήμα της επεξεργασίας του λόγου και των δεδομένων —ένα βοήθημα στην μνήμη. Αν πιστέψουμε όμως τον Garamont, τα γράμματα για τον σχεδιαστή τους δεν είναι παρά μια συνεχής και αγωνιώδης επαγγελματική και καλλιτεχνική προσπάθεια. Για πολύ λίγους, μάλι-

στα, η αρχιτεκτονική του γράμματος αποτελεί άμεση και καθαρή αισθητική εμπειρία. Σίγουρα δεν υπάρχει καλή θεωρητική θεμελίωση της δομής του γράμματος και γι' αυτό περιοριζόμαστε στις κατηγορίες του Locke, ότι δηλαδή το γράμμα είναι ένα σημάδι, ένα σημειωτικό στοιχείο.[4] Από μόνο του δεν έχει νόημα. Το μυαλό είναι δομημένο εξελικτικά, ώστε να μπορεί να αντιλαμβάνεται την αξία ενός συμβόλου μέσω των συμφραζομένων, άσχετα με την απόκλιση από μιά τυποποιημένη μορφή. Το μάτι είναι ένας επιεικής επεξεργαστής. Διερωτάται, λοιπόν, κανείς γιατί αναλίσκεται τόση προσπάθεια στον σχεδιασμό τους και γιατί παράγονται τόσες ποικιλίες τους. Γενικά, το θέμα εμπίπτει στον κλάδο της πληροφορικής και της σημειωτικής, χωρίς όμως να έχουμε μια περιγραφή με κάποια ανεκτή ακρίβεια. Ολες οι προσπάθειες προς αυτήν την κατεύθυνση αποδείχθηκαν στείρες. Ο λόγος είναι ότι οι σχέσεις μεταξύ φυσικών γεγονότων και πνευματικής αντίληψής τους —υποθέτοντας πως τα δύο αυτά είναι διαφορετικά και ασθενώς συνδεδεμένα— είναι σύνθετες και ακόμη λίγο κατανοητές. Ετσι, είναι χρήσιμο να παραμείνουμε στις κατηγορίες του Locke: physica ή natural philosophy (την φυσική κατά την σύγχρονη ορολογία), practica ή ethics (και αυτό συμπεριλαμβάνει τα οικονομικά), και semeiotike (σημειωτική ή το «δόγμα των σημάτων»). Κατά τον Locke, λοιπόν, το αντικείμενο του δόγματος είναι «η μελέτη της φύσης των σημάτων που χρησιμοποιεί ο εγκέφαλος για την αντίληψη των πραγμάτων και για την μεταφορά της γνώσης αυτής προς άλλους». Περιοριζόμαστε στην διατύπωση του προβληματισμού και αναφερόμαστε σε μια εισήγηση του Γιώργου Μπαμπινιώτη,[5] που όμως δεν παρουσιάστηκε στο Συνέδριο. Αναφέρεται στην σημειωτική της γραφής, στις οπτικές παραστάσεις των γραφημάτων και στην σχέση τους με τα φωνήματα (τις φωνολογικές μονάδες της ομιλίας).

Αντιμετωπίζοντας το μέλλον

Σκοπός μας δεν υπήρξε η ιστορική διερεύνηση της τυπογραφίας ή η συντήρηση κειμένων. Αντίθετα, θελήσαμε να προσφέρουμε στο μέλλον της ελληνικής τυπογραφικής τέχνης, στην εποχή της ηλεκτρονικής. Πιστεύουμε πως η τέχνη αυτή βρίσκεται σε κρίση και πως, αν ο χρήστης αφεθεί χωρίς καθοδήγηση και στήριξη, το ελληνικό αλφάβητο θα έχει την μοίρα των υπό εξαφάνιση ειδών. Ομως για τον προγραμματισμό μιας προσπάθειας στήριξης απαιτείται βαθύτερη γνώση των παλαιότερων συμβολών στην τέχνη της γραφής και της τυπογραφίας στα ελληνικά και στα λατινικά. Εκατοντάδες καλλιτέχνες ανά την υφήλιο έχουν πειραματισθεί με την τέχνη της τυπογραφίας. Ορισμένοι βασικοί κανόνες έχουν αποκρυσταλλωθεί, αλλά απομένουν πολλοί βαθμοί ελευθερίας, ώστε να επιτρέπουν εμπνεύσεις για μελλοντικές δημιουργίες. Το πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε έγκειται στο ότι πολλοί από αυτούς τους κανόνες πρέπει να εφαρμοστούν στο ελληνικό γράμμα —γράμμα που συντηρεί ακόμη την παράδοση της «ρέουσας γραφής». Οποιος δοκίμασε αποκλίσεις από την παράδοση αυτή αντιμετώπισε αλλεπάλληλες δυσκολίες και επί πλέον αυστηρή κριτική.

Οι σκοποί της ΕΕΤΣ

Μερικά λόγια τώρα για το σκεπτικό της ιδρύσεως της Εταιρείας Ελληνικών Τυπογραφικών Στοιχείων. Ξεκινήσαμε την Εταιρεία μετά από μια προκαταρκτική μελέτη στην Ελλάδα, που αφορούσε τις δυνατότητες, τις οποίες έχει ένας ερευνητής ή συγγραφέας με μέση κατάρτηση στην τεχνική των υπολογι-

4. Βλ. το δοκίμιο του Locke, *Concerning Human Understanding*, Book IV, Ch. XXI. σελ. 460.

5. Γιώργος Μπαμπινιώτης, «Η ηθική της γραφής», εφημ. *Το Βήμα*, 24 Μαρτίου 1996, σελ. 41.

στών, να συγγράψει τις σημειώσεις του, τα βιβλία του ή οτιδήποτε άλλο σε ένα κείμενο που να περιέχει μίγμα ελληνικών και μη ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων. Διαπιστώσαμε ότι βασικό περιορισμό συνιστούσε η σπάνις τυπογραφικών στοιχείων ποιότητας, καθώς και η έλλειψη τεχνικών προδιαγραφών για την πληκτρολόγηση κειμένων σε ηλεκτρονική μορφή, ιδίως προκειμένου για πολυτονικά κείμενα.

Οταν οι πρώτες ηλεκτρονικές υπολογιστικές μηχανές (Personal Computers) εμφανίστηκαν στην Ελλάδα, είχα μείνει έκθαμβος μπροστά στο πολύπλοκο σύστημα, με το οποίο γινόταν η *έγκαυση* (burning-in, όπως τότε την αποκαλούσαν στην IBM) των γραμμάτων στα μικροκυκλώματα, πράγμα που επέτρεπε την απεικόνιση των ελληνικών χαρακτήρων με εικονοστοιχεία[6] στην οθόνη των υπολογιστών, καθώς και στο χαρτί των εκτυπωτών με ακίδες. Και όμως την εποχή εκείνη μία δακτυλογράφος, χρησιμοποιώντας τις σφαιρικές κεφαλές της IBM ή τα στοιχεία στα άκρα της μαργαρίτας σε ηλεκτρική γραφομηχανή, απέδιδε ευκολότερα καλής ποιότητος δακτυλόγραφα σε πολυτονική ή και πολύγλωσση μορφή. Τότε αυτό αποτελούσε πολυτέλεια. Τα πράγματα άλλαξαν ριζικά με την ανάπτυξη, διάδοση και εύκολη διάθεση των ηλεκτρονικών υπολογιστών, καθώς και εύχρηστου λογισμικού για κειμενογράφους, στις αρχές του 1990. Μόλις όμως έγινε σαφές ότι έφθασε ο καιρός να γίνει επιλογή κειμενογράφων για πολύγλωσσα κείμενα, ιδίως όταν ένα από τα κείμενα ήταν στα ελληνικά, χρειάστηκε να διερευνήσουμε το πρόβλημα με περισσότερη ακρίβεια. Εξετάζοντας, λοιπόν, το θέμα στην ίδια την Ελλάδα, όπου καταρχήν το ενδιαφέρον έπρεπε να είναι έντονο, αντιμετωπίσαμε αδιαφορία, για να μην πω περιφρόνηση. Οι ειδικοί των υπολογιστών υπεστήριζαν ότι είχαν στην διάθεσή τους όλα τα απαραίτητα εργαλεία για πολύγλωσσα κείμενα και πληθώρα γραμματοσειρών προς επιλογή. Εξετάζοντας όμως την κατάσταση λεπτομερώς —δηλαδή την ποιότητα των γραμματοσειρών, την επιλογή ηλεκτρονικού εξοπλισμού και του λογισμικού των κειμενογράφων— αντιμετωπίσαμε πολλές δυσκολίες.

Την ίδια εποχή κάποιοι σχεδιαστές με φαντασία είχαν αρχίσει να πειραματίζονται με εντελώς νέες ιδέες για κειμενογράφους, όπως παραδείγματος χάριν το $\TeX$ και το METAFONT. Αλλά και αυτά τα συστήματα δεν προσφέρονταν για ποιοτικά παραδεκτά πολύγλωσσα κείμενα. Ετσι, μερικοί αφοσιωμένοι «μαζοχιστές» αφιέρωναν αμέτρητες ώρες δαμάζοντας τις ηλεκτρονικές μηχανές, σχεδιάζοντας τις γραμματοσειρές που χρειάζονταν να χρησιμοποιήσουν, εις βάρος πάντοτε της ακαδημαϊκής έρευνας του καθενός. Ευρισκόμενοι σε απόγνωση, διερευνήσαμε την κατάσταση στην Ελλάδα, ελπίζοντας πως οι κατεξοχήν ενδιαφερόμενοι για το θέμα έπρεπε να είναι οι ίδιοι οι Ελληνες. Ετσι, καταλήξαμε στο συμπέρασμα πως απαιτείτο μια προσπάθεια με σκοπό τον «σχεδιασμό ελληνικών γραμμάτων με την βοήθεια υπολογιστών για χρήση σε υπολογιστές», πράγμα που κατέληξε στην ίδρυση της ΕΕΤΣ με τους ακόλουθους σκοπούς:

α΄. Να προσφέρει κάθε δυνατή τεχνική διευκόλυνση για την συγγραφή πολυτονικών ελληνικών στην ηλεκτρονική εποχή, με ποικιλία και ποιότητα γραμματοσειρών για ένα ευρύ φάσμα εφαρμογών.
β΄. Να προσφέρει καλλιτεχνική στήριξη και την σχετική κριτική για τον σχεδιασμό γραμμάτων, να ψηφιοποιήσει παλιές και ξεπερασμένες μεταλλικές γραμματοσειρές και να

6. Απόδοση του όρου pixel (Picture Element). Οι στοιχειώδεις κουκίδες ομοιόμορφου χρωματισμού, με τις οποίες συντίθεται η εικόνα στον καθοδικό σωλήνα (οθόνη).

στηρίξει την ηλεκτρονική τυπογραφία ποιότητος.
γ΄. Να προσπαθήσει ν' ασκήσει επιρροή στην πολιτική της ανάπτυξης των νέων προτύπων ISO και Unicode για τον ηλεκτρονικό πίνακα στοιχείων.
δ΄. Να συνθέσει ιστορικές και κριτικές μελέτες ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων. Να στηρίξει την συγγραφή βιβλιογραφίας και την συλλογή σχετικών με το θέμα βιβλίων. Να προωθήσει την σύνταξη ενός πολύγλωσσου λεξικού τυπογραφικών όρων, καθώς και μια τράπεζα όλων των ελληνικών γραμματοσειρών που έχουν σχεδιαστεί μέχρι σήμερα.
ε΄. Να συνδράμει τον ελληνιστή με όλα τα εργαλεία που χρειάζονται για την αναπαραγωγή και συγγραφή κειμένων με όλα τα απαιτούμενα διακριτικά, σήματα, επιγραφικά σύμβολα, συμπλέγματα (διαστοιχειώσεις) κ.λπ.
ς΄. Να ευαισθητοποιήσει τα ελληνικά μέσα ενημέρωσης σχετικά με την καλλιτεχνική αξία μελετημένων σε βάθος γραμματοσειρών ποιότητος αλλά και την σημασία ιδρύσεως έδρας Τυπογραφίας στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών (ΑΣΚΤ).
ζ΄. Να εξασφαλίσει την επιβίωση των ελληνικών γραμμάτων στην «Βαβέλ» της Ευρωπαϊκής Ενωσης (ΕΕ) και τέλος,
η΄. να προωθήσει την πειραματική διερεύνηση σχεδιασμού ευρωγλυφικών, δηλαδή ενός μελλοντικού ευρωγλυφικού αλφαβήτου. Αραγε η πρόταση του George Bernard Shaw δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί σ' ένα ευρωαλφάβητο;[7]

7. Αναφέρομαι στο φωνητικό σύστημα με τα ειδικά σύμβολα («Shaw alphabet», εφαρμοσμένο στην σπάνια, σήμερα, έκδοση του θεατρικού έργου του Bernard Shaw, *Androcles and the Lion*, Penguin Books 1962), που προτάθηκε από τον ίδιο για την γραφή των αγγλικών· λειτουργούσε όπως περίπου αποδίδονται στην Ελλάδα τα ξένα ονόματα, αν και εμείς δεν αποδίδουμε —ούτε φωνητικά ούτε γραπτά— τα φωνήματα sh, j, ch, κ.ά., αν και τα αντίστοιχα γράμματα είναι διαθέσιμα στο ελληνικο-κυριλλικό αλφάβητο.

Για την ίδρυση του σωματείου μας ακολουθήσαμε την κανονική νομική οδό με τα απαιτούμενα 21 ιδρυτικά μέλη, που τα επιλέξαμε έτσι, ώστε άμεσα ή έμμεσα να αντιπροσωπεύουν επαγγέλματα, τα οποία να έχουν σχέση με την τυπογραφία, όπως έναν τυπογράφο, που να χρησιμοποιεί ακόμη μεταλλικά στοιχεία, έναν εκδότη με πλούσιες σχετικές εμπειρίες, έναν συλλέκτη βιβλίων και αρχείων, έναν καλλιτέχνη, έναν ελληνιστή, έναν ειδικό στην βυζαντινή γραφή, έναν καλλιτέχνη χαράκτη, έναν αρχιτέκτονα, έναν εισαγωγέα τυπογραφικών μηχανημάτων, επιχειρηματίες και τον άνθρωπο κλειδί, που έδωσε την οικονομική ώθηση για την ίδρυση της ΕΕΤΣ, τον Γιάννη Κωστόπουλο, πρόεδρο της Αλφα Τράπεζας Πίστεως.

Γρήγορα, βέβαια, αντιμετωπίσαμε σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Κάθε γράμμα που σχεδιάζεται κοστίζει αρκετά μεροκάματα, κάτι που, φυσικά, είχαμε προβλέψει. Ο γνωστός μας Garamont (le tailleur de caractères du roi, δηλαδή ο χαράκτης των βασιλικών χαρακτήρων), που έζησε στα μέσα του 18ου αιώνα και είχε άμεσες σχέσεις με σοβαρούς εκδότες, άρχισε να αδημονεί με τις δικές του ισχνές προοπτικές για ευκαιρίες και κέρδη. Οπως είδαμε ο Garamont πίστευε πως ο χαράκτης είναι αυτός που εμπλουτίζει την φωλιά του εκδότη και φέρνει το μέλι στην κυψέλη. «Πράγματι, οι καινούργιες γραμματοσειρές που πούλησε στους τυπογράφους συνέβαλαν στην ταχύτερη πώληση του βιβλίου· η αναγνωσιμότητα και η κάποια γαλήνη του σχεδίου έθελγαν τους ερευνητές (στην επιλογή των βιβλίων)».[8]

Είναι βέβαιο πως δεν θα μπορέσουμε να αποφύγουμε αυτή την τύχη. Ωστόσο, αποτελούμε μια μη κερδοσκοπική εταιρεία και ευχόμαστε οι εκδότες να αγοράσουν ή και να

8. Βλ. Jean Paillard, *ό.π.* υποσημ. 1.

κλέψουν αντίγραφα της δουλειάς μας για χρήση στις εκδόσεις τους. Αυτό θα είναι και το μέτρο της επιτυχίας μας. Ιδού όμως τα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε σήμερα:

Οριακά οικονομικά

Τα ενδιαφέροντά μας προσδιορίζονται από ένα οριακό οικονομικό πρόβλημα. Οσο εντονότερος είναι ο αναζητούμενος εκλεπτυσμός του σχεδίου ενός αλφάβητου, τόσο μεγαλύτερο το κόστος. Παράλληλα, αυτές οι οριακές βελτιώσεις παύουν να γίνονται αντιληπτές από το αγύμναστο μάτι του μέσου αναγνώστη.

Προστασία πνευματικών δικαιωμάτων

Στην πράξη και παρόλες τις προσπάθειες των ειδικών, η δουλειά του σχεδιασμού γραμμάτων δεν προστατεύεται ουσιαστικά από τους νόμους για την πνευματική ιδιοκτησία. Ετσι, το κίνητρο για τον σχεδιασμό νέων γραμματοσειρών ανήκει μόνο στους αφοσιωμένους που αποφεύγουν την εύκολη αντιγραφή. Δεν μας ξενίζει αυτό. Αλλωστε, προ ολίγου είδαμε ήδη τι είχε να πει επ' αυτού ο περίφημος Garamont.

Η αγορά

Η διεθνής αγορά είναι άκρως ανταγωνιστική και οι διάφορες εταιρείες παλεύουν απεγνωσμένα για να διατηρήσουν το μερίδιό τους. Ειδικότερα για τα ελληνικά γράμματα δεν υπάρχουν οικονομίες μεγέθους λόγω του μικρού κύκλου εργασιών. Επιπλέον, στην Ελλάδα η εκδοτική αγορά αγνοεί, στην πλειονοψηφία της, την ποιοτική τυπογραφική διάσταση μιας έκδοσης και συντηρείται με λιγοστές και συχνά κλεμμένες γραμματοσειρές.

Σχεδιασμός με την βοήθεια υπολογιστών

Με τις εκπληκτικές δυνατότητες που παρέχει πλέον ο σχεδιασμός με την βοήθεια των υπολογιστών (Computer Aided Design - CAD), ο καθένας που μπορεί να αγοράσει ή να αντιγράψει ένα σχεδιαστικό πρόγραμμα για γραμματοσειρές είναι δυνατόν, με λίγη υπομονή και προσπάθεια να σχεδιάσει όποια γράμματα θελήσει και να τα χρησιμοποιήσει άμεσα σε εφαρμογές. Δεν υπάρχει πλέον ο έλεγχος από άλλους ειδικούς του χώρου και ισχύει ένας άναρχος εκδημοκρατισμός. Απομένει στον χρήστη να ασκήσει τα δικά του αισθητικά κριτήρια για την επιλογή και την χρήση των γραμματοσειρών που κυκλοφορούν. Οπως θα περίμενε κανείς, το ποιοτικό επίπεδο υποφέρει από την πίεση του κόστους παραγωγής και της αποφυγής των χρονοβόρων λεπτομερειών.

Φυσικά, διαβλέπουμε πως το μέλλον ανήκει στους υπολογιστές και το «ξετύλιγμα» (scroll) του κειμένου στην οθόνη, σαν να επρόκειτο για περγαμηνή. Παρόλα αυτά δύσκολα θα αποκλείσουμε το μέλλον της σελίδας που εύκολα ξεφυλλίζεται. Και για τις οθόνες υψηλής διαχωριστικότητας θα χρειαστούν [εικονο]γράμματα ποιότητος, ενώ για την δεύτερη περίπτωση, οι (έντυπες) γραμματοσειρές θα παραμένουν σε ζήτηση. Μετά την σύντομη αυτή εισαγωγή έρχομαι στο Συνέδριο και ξεκινώ με την παρουσίαση του κύριου ομιλητή μας.

ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Την κύρια ομιλία έδωσε ο Hermann Zapf [1],[9] έργο ζωής του οποίου υπήρξε ο σχεδιασμός γραμμάτων. Δύσκολα μπορούμε να τιμήσουμε την μεγάλη και πολύπλευρη καλλιτεχνική παραγωγή του. Το βιβλίο *Hermann Zapf and his Design Philosophy* (Society of Typographic Arts, Chicago 1987) εμπεριέχει έναν πλήρη κατάλογο με περιγραφή των έργων του. Το ξεφύλλισμά του αποτελεί μεγάλη απόλαυση. Η ανασκόπηση των ελληνικών γραμμάτων

9. Οι αριθμοί στις αγκύλες αναφέρονται στην σειρά των εισηγήσεων, όπως καταγράφονται στον Πίνακα των Περιεχομένων.

που κάνει ο Zapf έχει ενδιαφέρον, όχι τόσο διότι παρουσιάζει έναν κατάλογο σχεδιαστών ελληνικών γραμμάτων, αλλά διότι, εμπεριέχοντας ανάλυση και κριτική, μας επιτρέπει να δούμε αυτά από την σκοπιά ενός αξιόλογου και ταλαντούχου σχεδιαστή που, συν τοις άλλοις, έχει πλήρη γνώση και επίγνωση της νέας τεχνολογίας, των περιορισμών της, αλλά και των τεράστιων δυνατοτήτων που προσφέρει.

Πριν μερικά χρόνια, όταν άρχισα να ετοιμάζω δικά μου κείμενα με την βοήθεια κειμενογράφων, συνάντησα για πρώτη φορά το όνομα Zapf. Γρήγορα αντιλήφθηκα ότι τα λατινικά στοιχεία του Palatino ήταν από τα πλέον όμορφα που χρησιμοποιούνται σήμερα στην τυπογραφία. Με την χρήση τους έμαθα περισσότερα για τον Zapf και αρχίσαμε αλληλογραφία επί του θέματος των ελληνικών γραμμάτων. Με πληροφόρησε τότε πως είχε σχεδιάσει πέντε ελληνικά αλφάβητα και πως επεξεργαζόταν ένα ακόμη για να συμπλήρωσει την λατινική σειρά του Palatino. Κατά την προετοιμασία του Συνεδρίου κατέστη φανερό πως ήταν το καταλληλότερο πρόσωπο για την εισαγωγική διάλεξη. Επιπλέον, δεν είναι μόνον σχεδιαστής γραμμάτων. Εχοντας συνεργαστεί με τον καθηγητή Donald E. Knuth του Stanford University, ο οποίος είχε σχεδιάσει τον πλέον εξελιγμένο για την εποχή του κειμενογράφο, το TEX —το σύστημα που τελικά υιοθετήθηκε από τους μαθηματικούς για την επεξεργασία των δημοσιεύσεών τους— καθώς και με το πρόγραμμα σχεδιασμού γραμματοσειρών του ιδίου METAFONT, ευαισθητοποιήθηκε στην χρήση ηλεκτρονικών μέσων και κειμενογράφων, με τις ειδικές απαιτήσεις τους στον σχεδιασμό γραμμάτων. Αυτές είναι εντελώς διαφορετικές από τις απαιτήσεις του σχεδιασμού μεταλλικών στοιχείων. Η αντιμετώπιση και προσαρμογή του Zapf στην αλλαγή από το μέταλλο στην ηλεκτρονική τυπογραφία, που επιβάλλεται πλέον από την ψηφιοποίηση, είναι αξιοσημείωτη και διδακτική.

Ο Zapf αφιέρωσε ολόκληρη ζωή στην καρποφόρα μελέτη της αισθητικής και της διδιάστατης αρχιτεκτονικής του γράμματος. Συγχρόνως μελέτησε και την ιστορία της τυπογραφίας. Η Εταιρεία μας τον προσκάλεσε για να δώσει όχι μόνον μια γενική εικόνα του χώρου της τυπογραφίας αλλά και να αποτελέσει ένα παράδειγμα προς μίμηση από πρόθυμους νέους σχεδιαστές γραμμάτων, οι οποίοι θα είχαν την διάθεση, όπως αυτός, να αφιερώσουν την επαγγελματική ζωή τους στο αντικείμενο αυτό.

Υστερα απ' αυτές τις εισαγωγικές παρατηρήσεις μου σχετικά με την λογική του Συνεδρίου, έρχομαι τώρα στο περιεχόμενό του, που παρουσιάζεται στις πέντε ενότητες.

Το ερευνητικό πεδίο που αφορά τις απαρχές και την αρχαιότητα του ελληνικού αλφαβήτου είναι και μεγάλο και αμφιλεγόμενου περιεχομένου. Είναι ένα επικίνδυνο θέμα για τον μη ειδικό, εφόσον υπερβαίνει την μηχανική της γραφής και αγγίζει θέματα μετάδοσης του προφορικού λόγου, όπως στην περίπτωση των Ομηρικών επών.[10] Ο P. Kyle McCarter, Jr. [2], από τους πρωτεργάτες στο πεδίο αυτό, προσκλήθηκε για να παρουσιάσει μια ανασκόπηση που θα ενδιέφερε τους σχεδιαστές γραμμάτων και τους ιστορικούς της τυπογραφίας. Η συμβουλή του Alan Boeghold ήταν να προσκληθεί και ο Stephen Tracy [3] για να περιγράψει τις δικές του

10. «Το πρόβλημα του μηχανισμού μετάδοσης των ομηρικών κειμένων είναι άρρηκτα δεμένο με την γένεση του ελληνικού αλφαβήτου, καθώς και των απογόνων του, που ακόμα χρησιμοποιούμε. Το ελληνικό αλφάβητο σίγουρα υπήρξε ένα από τα μεγάλα επιτεύγματα του αρχαίου πολιτισμού». Hugh Lloyd Jones, "Becoming Homer," *The New York Review of Books*, 5.3.1992, σελ. 52–57.

έρευνες στην αθηναϊκή επιγραφική. Ο Tracy ενδιαφέρεται για τον εντοπισμό της ταυτότητας του χαράκτη —θέμα πολύ σχετικό με την προσωπικότητα, την τεχνοτροπία και ταυτότητα του σύγχρονου σχεδιαστή γραμμάτων. Ενας χαράκτης του 5ου αιώνα π.Χ. μπορούσε να σμιλεύσει σε πέτρα ένα νομοθετικό ή αναμνηστικό κείμενο με την ίδια ευκολία, με την οποία σήμερα «χαράσσουμε» τον σκληρό δίσκο του υπολογιστή. Με τον τρόπο αυτό έχουν επιζήσει χιλιάδες κομμάτια για μελέτη του περιεχομένου, αλλά και της αρχαίας τεχνοτροπίας.

Τα γράμματα υπέστησαν αλλαγές κατά τους αιώνες που επακολούθησαν και κατά τον Μεσαίωνα από τα κεφαλαία (majuscules, capitals) γεννήθηκαν τα πεζά (minuscules). Για την εξέλιξη των κεφαλαίων κατά την Αναγέννηση, η Anna Pontani [4] παρουσιάζει μια εμπεριστατωμένη και τεχνικά άρτια εισήγηση, ενώ ο Jean Irigoin [5] μελετά το παράδοξο φαινόμενο του ελληνικού αλφαβήτου, που μέχρι και σήμερα συνδυάζει την βυζαντινή παράδοση του πεζού με τα κεφαλαία που έχουν αρχαία καταγωγή. Ο Αγαμέμνων Τσελίκας [6] πρόσθεσε ακόμη μια διάσταση, περιγράφοντας την δημιουργία των χειρογράφων.[11] Οι εισηγήσεις των Nicolas Barker [7], John Lane [8] και John Bowman [9], που ακολουθούν, σχηματίζουν ξεχωριστή ενότητα, η οποία από την φύση της έχει περισσότερο ενδιαφέρον για τον σύγχρονο σχεδιαστή γραμμάτων, όχι μόνο λόγω της ιστορικής διάστασής της, αλλά κυρίως λόγω της πληροφόρησης που παρέχει, την οποία δεν πρέπει να αγνοήσει κανένας σχεδιαστής ελληνικών γραμμάτων. Ο Nicolas Barker είναι ένας έγκυρος μελετητής στο πεδίο αυτό. Οι δύο νεότεροι εισηγητές, Lane και Bowman, ακολουθούν πιο ακαδημαϊκή γραμμή. Επισημαίνω την μελέτη του Lane, που στηρίζεται στις τελευταίες έρευνές του με θέμα την κληρονομιά που άφησε ο Garamont στην ολλανδική σχολή χαρακτών — Haultin κ.ά. Ο Matthew Carter είχε την έμπνευση να έλθουμε σε επαφή με τον John Lane, ο οποίος αυτόν τον καιρό πραγματοποιεί μελέτες τυπογραφίας στην Ολλανδία. Η εισήγηση του Bowman βασίζεται στην διδακτορική διατριβή του στο Πανεπιστήμιο του Reading και χειρίζεται το θέμα του με πληρότητα και ακρίβεια. Δεδομένης της σοβαρής συνεισφοράς των Βρεταννών στην ελληνική τυπογραφία, η δουλειά του έχει άμεσο ενδιαφέρον για τους σχεδιαστές ελληνικών γραμμάτων. Υπενθυμίζουμε ότι η γραμματοσειρά New Hellenic, που σχεδιάστηκε από τον Victor Scholderer το 1928 για την Society for the Promotion of Greek Studies (Εταιρεία για την Προώθηση των Ελληνικών Σπουδών), υιοθετήθηκε στην Ελλάδα και, με την μετονομασία Αττικά (στοιχεία), χρησιμοποιήθηκε ευρέως σε δημοσιεύσεις ποίησης, πεζογραφίας και σε σχολικές εκδόσεις κρατικών οργανισμών από τον Μεσοπόλεμο μέχρι την δεκαετία του 1960. Η Εταιρεία μας την ψηφιοποίησε (GFS Neohellenic), προσθέτοντας και ειδικά επιγραφικά σύμβολα για την χρήση της από την Έν Ἀθήναις Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία. Πέραν της σειράς αυτής, η σειρά του Porson, που κι αυτή χρησιμοποιείται στην Ελλάδα —με την μετονομασία Πελασγικά (στοιχεία)— αποτελεί μια ρέουσα μορφή με ευχάριστη απλότητα.

Η επόμενη ενότητα (Γ΄) μας φέρνει πλησιέστερα στην σημερινή πραγματικότητα. Ο Jérôme Peignot [10], γόνος φημισμένης οικογένειας τυπογράφων και εκδοτών της Γαλλίας, επιχείρησε μια συγκινητική έκκληση για την μελέτη και τον σχεδιασμό ελληνικών γραμμάτων —την ποιητική των τύπων (typoésie)— και παρουσίασε επιχειρήματα στην

11. Ο Αγαμέμνων Τσελίκας παρουσίασε ακόμα μία εισήγηση, η οποία ήδη δημοσιεύτηκε με τον τίτλο «Τυπογραφία στην Ιερουσαλήμ» στην *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, 7.4.1996, σελ. 10–11.

εισήγησή του, αλλά και κατά την συζήτηση στρογγυλής τραπέζης, για την ανάγκη επαναφοράς της τέχνης των συμπλεγμάτων (ligatures) σύμφωνα με το πρότυπο των Grecs du Roi του Garamont.

Η εισήγηση που ακολουθεί είναι του χαράκτη Τάκη Κατσουλίδη [11], που ασχολείται και με τον σχεδιασμό γραμμάτων. Πρόσφατα έχει σχεδιάσει δύο ελληνικές σειρές (Απολλώνια και Κατσουλίδης) και ως σύμβουλος της Εταιρείας μας ανέλαβε τον επανασχεδιασμό και τον εκσυγχρονισμό τριών σειρών, των GFS Bodoni, GFS Didot, GFS Neohellenic, καθώς και τον σχεδιασμό της δικής του GFS Artemisia. Αν και πληθώρα σειρών παράγεται πλέον στην Ελλάδα με την βοήθεια ειδικού λογισμικού, τα σχέδια του Κατσουλίδη κρατούν την προσωπικότητά τους. Πρέπει, άλλωστε, να ακούσουμε τις παρατηρήσεις του. Τα ελληνικά πεζά, όπως περιγράφει στο κείμενό του, σχηματίζονται από πολλές καμπύλες και αυτό προβληματίζει και δυσκολεύει τον σχεδιαστή που θέλει να δημιουργήσει μια αυστηρά όρθια μορφή του γράμματος κατά τα λατινικά πρότυπα. Πράγματι, το ελληνικό γράμμα διαθέτει ιδιάζουσα προσωπικότητα και απαιτεί επισταμένη μελέτη.

Ενας από τους σκοπούς της Εταιρείας μας και του Συνεδρίου είναι η ευαισθητοποίηση της κοινωνίας για την ανάγκη μιας τυπογραφίας ποιότητος, την στιγμή που η τυπογραφία διέρχεται βαθιά κρίση. Στην Ελλάδα επιχειρήθηκε παλαιότερα μια προσπάθεια για εκπαίδευση στην τυπογραφία, στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών (Α.Σ.Κ.Τ.), από τον Γιάννη Κεφαλληνό που, δυστυχώς, σταμάτησε λίγο μετά τον θάνατό του. Οπως σημειώσαμε προηγουμένως, δεν υπήρξαν στην ίδια την Ελλάδα σχεδιαστές γραμμάτων για γενική χρήση. Ισως να είχαν γίνει κάποια πειράματα, αλλά δεν έχουμε υπ' όψη μας παρά μόνο την σειρά Θεόκριτος του Κεφαλληνού. Θα μπορούσε κανείς να συγκρίνει το έργο του με αυτό του Eric Gill, που ήταν ένας πιο κοσμικός και πολυσχιδής καλλιτέχνης. Συνδύαζε και αυτός την τέχνη τού χαράκτη μ' αυτήν του σχεδιαστή γραμμάτων, όπου όμως κληροδότησε σημαντικό έργο. Ο παραλληλισμός όμως σταματά εδώ, μια και η διακοσμητική τού καθενός ήταν επηρεασμένη από τα αντίστοιχα πνευματικά περιβάλλοντα της Αγγλίας και της Ευρώπης. Ο Κεφαλληνός εμπνεύσθηκε από την γαλλική και την ελληνική λογοτεχνία, καθώς και από την αρχαία ελληνική κληρονομιά. Για τον Gill το γράμμα είχε διακοσμητική αλλά και ωφελιμιστική αξία, ενώ για τον Κεφαλληνό μόνον διακοσμητική. Οσο για την σειρά Θεόκριτος, ο Κεφαλληνός φαίνεται να ακολούθησε το αξίωμα ότι αισθητικά το τυπωμένο μέρος της σελίδας έπρεπε να είναι «μαύρο». Κατά τον εκλιπόντα Εμμανουήλ Κάσδαγλη [12], διευθυντή του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας, ο Κεφαλληνός είχε μελετήσει την τέχνη του βιβλίου αλλά και την αρχέτυπη τυπογραφία, ανακαλύπτοντας τα μυστικά της καλής τυπογραφίας στην δομή της γραφής.

Η λατινοποίηση των ελληνικών και ο φθόνος των ακρεμόνων

Ιδού τι γράφει το 1928 ο παλαιογράφος και λατινιστής Berthold Ullman:

> Τίποτε δεν ήταν δυνατό να φαντασθεί κανείς ότι θα μπορούσε να καταστρέψει την αίσθηση της ομορφιάς και της καλλιτεχνίας, όσο μιά σύγχρονη σελίδα τυπωμένων ελληνικών. Πρόσφατα, μάλιστα, προτάθηκε στην Ελλάδα η εγκατάλειψη του ελληνικού αλφαβήτου και η αντικατάστασή του με το λατινικό για την γραφή και την τυπογραφία.[12]

12. Berthold E. Ullmann, *Ancient Writing and its Influence*, New York 1928, ανατύπωση με Εισαγωγή του Julian Brown, MIT Press 1969, σελ. 55.

Η πρόταση του Ullman διατηρεί και σήμερα ακόμη οπαδούς. Ο σύγχρονος ελληνικός τύπος (οι εφημερίδες και τα περιοδικά) επιβάλλουν αργά αλλά με συνέπεια και σταθερότητα την λατινοποίηση των κειμένων. Το χ γίνεται x, το τελικό σίγμα ς γίνεται s, και τα πεζά χωρίς εξαίρεση (και χωρίς λογική) αποκτούν ακρεμόνες (πατούρες, ακρότυπα, serifs). Οι περισσότεροι αναγνώστες αδιαφορούν. Μερικοί από αυτούς που το προσέχουν, ίσως πιστεύουν ότι ήταν καιρός για αυτή την αλλαγή. Πολλοί τεχνολόγοι βλέπουν με συμπάθεια την τροπή αυτήν. Άλλοι αντιλαμβάνονται ότι με την πολιτική αυτή προδιαγράφεται μια άνευ προηγουμένου πολιτιστική καταστροφή.

Βέβαια, υπάρχουν διάφορες αποχρώσεις στην πορεία αυτή. Η ακραία γνώμη είναι πως πρέπει να λατινοποιηθεί η ελληνική γραφή —όπως άλλωστε το πέτυχε η Τουρκία μετά το 1922 κατά την προσπάθεια εξευρωπαϊσμού της. Το πρόβλημα, φυσικά, παραμένει, εφόσον λατινοποίηση της ελληνικής γραφής δεν συνεπάγεται και αυτόματη κατανόηση των ελληνικών από τους άλλους Ευρωπαίους. Η πλέον συντηρητική άποψη είναι να δομηθεί το ελληνικό γράμμα έτσι, ώστε να μην διαχωρίζεται οπτικά η ελληνική λέξη ή φράση μέσα σε μια θάλασσα λατινικών. Αυτό θα έλυνε ένα πρόβλημα που εμφανίστηκε την εποχή του Αλδου Μανούτιου κατά την χρήση ελληνικών μέσα σε λατινικά κείμενα. Αν υποτεθεί πως το ζητούμενο είναι να μην διαφοροποιείται η ελληνική από την λατινική δομή των στοιχείων, τότε η τεχνοτροπία των ισοπαχών στοιχείων (χωρίς ακρεμόνες), όπως της Helvetica, προσφέρει μιά ανεκτή λύση, η οποία όμως, αν και εμπορικά επιτυχής, δεν είναι πάντα ευχάριστη ούτε σε λατινικά κείμενα.

Ο ιδιόμορφος Eric Gill ήταν ένας από τους πρώτους σχεδιαστές που επιχείρησε την λατινοποίηση των ελληνικών, με το να προσθέτει ακρεμόνες (serifs), όπου μπορούσε, στα γράμματα και με το να μεταφυτεύει λατινικούς χαρακτήρες, όπου υπήρχε δομική αναλογία. Π.χ. χρήση του ν για ν (νυ), μια πρακτική που τελευταία έχει αποκτήσει ορμή. Η προσπάθεια αυτή οδήγησε τον Gill στον σχεδιασμό της Perpetua Greek, μιας σειράς που χρησιμοποιήθηκε στην Κύπρο. Προλαμβάνοντας ακόμη και τους Ελληνες, κατάργησε τα διακριτικά, διότι, κατά την κρίση του, «αποτελούσαν μεταγενέστερη προσθήκη των σχολιαστών». Την ίδια περίπου εποχή ο Van Krimpen σχεδίασε ελληνικά «σύμβολα» για χρήση στα μαθηματικά, βοηθούμενος από τον φημισμένο φυσικό Hendrick A. Lorentz.[13] Οταν πέθανε ο Lorentz, το εγχείρημα εγκαταλείφθηκε, αλλά η Antigone Greek —μια ευχάριστη, ρέουσα ελληνική σειρά— επέζησε. Πέραν αυτής σχεδίασε και την σειρά Romulus (όπως την βάφτισε η Beatrice Warde), που ήταν μια ελληνική σειρά με ακρεμόνες. Τα ελληνικά πεζά με λατινική τεχνοτροπία χτυπούν άσχημα στο διακριτικό ελληνικό μάτι και σίγουρα θα αποπροσανατολίζουν έναν αλλοδαπό που μαθαίνει ή χειρίζεται την γλώσσα. Φαίνεται, πάντως, πως για μερικούς σχεδιαστές ελληνικών γραμμάτων η προσθήκη ακρεμόνων είναι το χαρακτηριστικό της λατινοποίησης· έτσι, τους τοποθετούν σε κάθε περίπτωση όπου είναι δυνατόν. Το ελληνικό πεζό με ακρεμόνες δημιουργεί σοβαρά αισθητικά προβλήματα στον σχεδιασμό ζευγών και στην δομή μιας σελίδας. Το ήτα με πατούρα

13. Τα μαθηματικά σύμβολα που χρησιμοποιούνται στις γραμματοσειρές των υπολογιστών είναι συνήθως ένα συνονθύλευμα σχεδιαστικών τεχνοτροπιών. Μόλις τελευταία ο Hermann Zapf και ο Chuck Bigelow με την Kris Holmes έβαλαν κάποια τάξη, σχεδιάζοντας τις γραμματοσειρές Euler και Lucida αντίστοιχα, ειδικά για χρήση σε μαθηματικά κείμενα. Η προσπάθειά τους ήταν να διατηρήσουν την χαρακτηριστική δομή των ελληνικών γραμμάτων, γιατί μ' αυτή ξεχωρίζουν από τα υπόλοιπα σύμβολα.

«η» μοιάζει με το λατινικό «n» με δεκανίκι. Αν τοποθετήσεις ένα τέτοιο ήτα με πατούρα δίπλα σε ένα μυ με ακρεμόνα «μ», παρακολουθείς το «ημ» σε όλη την σελίδα σαν μια κάλτσα που της έχει φύγει ο πόντος. Και τι νόημα έχει το γάμμα με ακρεμόνα «γ», που μοιάζει με το λατινικό «y»; Η μελέτη της τυπογραφίας στις σύγχρονες ελληνικές εφημερίδες δείχνει την επιρροή του CAD, ιδίως στην προσθήκη ακρεμόνων και στην συνεχή και αδικαιολόγητη διαστοιχείωση (kerning) ζευγών, όπως π.χ. στα Γι,Πι, και πτ, που προσφέρονται για διαστοιχείωση, αλλά χωρίς καλλιγραφική δικαιολόγηση. Ολα αυτά προσθέτουν δυσκολίες στην αναγνωσιμότητα του κειμένου.[14]

Στην εισήγησή του ο Matthew Carter [13] περιγράφει τις σημαντικές συνεισφορές του στον σχεδιασμό ελληνικών γραμμάτων και τις προσωπικές του εμπειρίες στην Ελλάδα, που συμπεριλαμβάνουν και την εισαγωγή των ακρεμόνων στα ελληνικά γράμματα. Επιπροσθέτως αναφέρεται στα τελευταία του ελληνικά πειράματα με απλές διαστοιχειώσεις, ακολουθώντας τα γράμματα του Alexander Wilson (βλ. σελ. XXX). Αποτελεί οπωσδήποτε τιμή μας η παρουσία ενός τόσο ενημερωμένου και ευαίσθητου επαγγελματία.

«Ιταλικά» —οι Ελληνες δεν έχουν αντίστοιχο όρο

Ο Gill άφησε μεγάλη καλλιτεχνική παραγωγή και η Warde μας έδωσε μια ικανοποιητική περίληψη του έργου του, που αφορά την γραφή —το θέμα που μας απασχολεί εδώ. Στο ίδιο αυτό άρθρο αναφέρεται και στις αντιλήψεις της σχετικά με την αισθητική των πλάγιων (ιταλικών, italics), θέμα που απασχόλησε την τυπογραφία από την αρχική χρήση τους από τον Αλδο Μανούτιο. Η Warde σημείωνε, λοιπόν, πως,

> αν τα πλάγια σχεδιαστούν έτσι, ώστε να ενταχθούν στην σύγχρονη δομή, η συνέπεια υπαγορεύει ότι πρέπει να ξεφύγουν από τις καλλιγραφικές ιδιοτροπίες, οι οποίες προέρχονται από την σχολή γραφής που διαφέρει πολύ από αυτήν που ακολουθεί τα όρθια (Roman). Πρέπει, επομένως, να σχεδιαστούν σαν πλάγια μιας δεδομένης σειράς όρθιων με μόνη την κλίση και τις προσαρμογές που αυτή επιβάλλει για την διαφοροποίησή τους από τα όρθια.

Και συνεχίζει:

> Οταν ο συντάκτης του περιοδικού *The Fleuron* ανεφώνησε «ρέουσα γραφή, εξαφανίσου από μπροστά μου», δεν υπήρχε ακόμη παραδεδεγμένη μορφή του πλάγιου και επικρατούσε η αμφιβολία αν θα μπορούσε ποτέ να πετύχει η πλάγια μορφή ενός όρθιου γράμματος...[15]

Καταλήγει δε πως «η πλάγια Perpetua του Gill πέτυχε αυτό τον σκοπό». Και πράγματι, η σειρά αυτή είναι άξια προσοχής για τον λόγο αυτό.

Ενα θέμα που απασχόλησε την Εταιρεία μας ήταν και η έννοια του πλάγιου γράμματος στον σχεδιασμό ελληνικών στοιχείων. Η σύγ-

14. Το θέμα της σημασίας των ακρεμόνων έχει απασχολήσει την τυπογραφική έρευνα από καιρό. Το άρθρο των Robinson, David Owen, Michael Abbamonte και Selby H. Evans, "Why serifs are important: the perception of small print," *Visible Language* 5, 4 (1971), σελ. 353–359, υπήρξε καθοριστικό, γιατί βασιζόταν σε γνωστικές αναλύσεις. Ομως στο πρόσφατο άρθρο τού Ole Lund, "Why serifs are (still) important," *Typografic Papers* 2 (1997), σελ. 91–104, αμφισβητούνται τα αποτελέσματα της προηγούμενης μελέτης με ενδιαφέροντα επιχειρήματα και αξιόλογη βιβλιογραφία.

15. Paul Beaujon (Beatrice Warde), Eric Gill: "Sculptor of Letters," *Fleuron Anthology, Chosen and with a Retrospectus*, Sir Francis Meynell & Herbert Simon (editors), Boston, David Godine, 1979, σελ. 269–300.

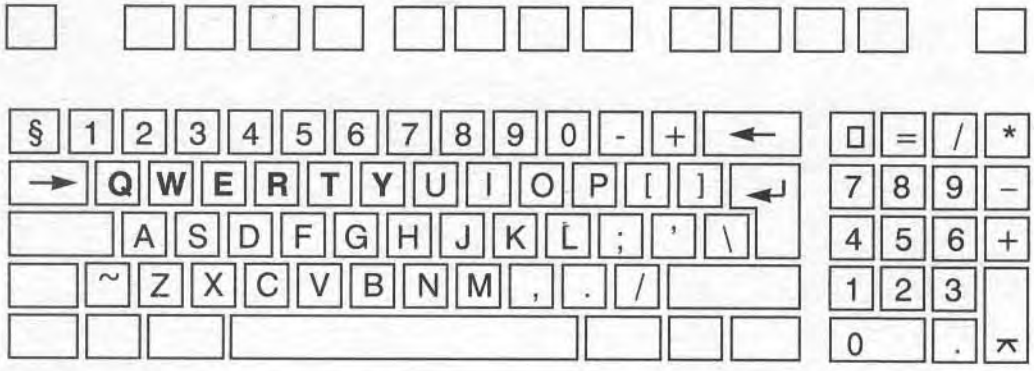

Εικ. 1. Το QWERTY είναι το πρότυπο λατινικό πληκτρολόγιο που χρησιμοποιείται στις αγγλόφωνες χώρες. Στους υπολογιστές έχει προστεθεί και ένα επιπλέον τμήμα στα δεξιά, που περιέχει τα αριθμητικά πλήκτρα. Τα λευκά πλήκτρα χρησιμοποιούνται για διάφορες εντολές του χρήστη.

χρονη αλλά πρόχειρη πρακτική στην ελληνική τυπογραφία, που απλοποιήθηκε με την χρήση των υπολογιστών, είναι να δίνεται μια κλίση σε μια γραμματοσειρά για να επιτευχθεί η διαφοροποίηση του κειμένου που χρειάζεται έμφαση. Το αποτέλεσμα είναι αντιαισθητικό, διότι η γεωμετρική κλίση (χωρίς διορθώσεις) καταστρέφει την ισορροπία του γράμματος. Ετσι, το πρόβλημα που τέθηκε στον σχεδιαστή της ΕΕΤΣ ήταν να πειραματισθεί με την εισαγωγή ξεχωριστών πλάγιων στα ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία που κατάγονται από την ρέουσα γραφή. Η σειρά που πηγάζει από τα ελληνικά του Porson ήταν το αποτέλεσμα του έργου αυτού που παρουσιάζει ο Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος [14]. Αυτή η γραμματοσειρά (GFS Olga), άλλωστε, υιοθετήθηκε για τα πλάγια ελληνικά αυτής της έκδοσης.

Ασχετα με τα σύγχρονα προβλήματα που παρουσιάζουν τα πλάγια στην ελληνική τυπογραφία, χρειάζεται να εξετάσουμε τους λόγους που τα προκάλεσαν. Η ταχυγραφία αρχικά, επέβαλε, την εξοικονόμηση κινήσεων για την αναπαράσταση των κεφαλαίων κατά την συγγραφή ή αντιγραφή κειμένων, πράγμα που οδήγησε στην παραμόρφωση των κεφαλαίων και την δημιουργία των πεζών, τα οποία τις περισσότερες φορές δεν δείχνουν την καταγωγή τους. Με την ανάπτυξη της ηλεκτρονικής θα μπορούσε κανείς εύκολα να επανέλθει στην πρώιμη επιγραφική και να αναδομήσει την πεζή ελληνική γραφή, υπερπηδώντας το στάδιο της ρέουσας γραφής που ουσιαστικά καθορίζει τα σημερινά γράμματα.

Τα οικονομικά του QWERTY

Τον τόνο (κυριολεκτικά και μεταφορικά) αυτού του τμήματος του Συνεδρίου επέβαλε ο εκλιπών Νίκος Παναγιωτάκης [15],[16] διευθυντής του Istituto Ellenico της Βενετίας. Η εισήγησή του κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το μονοτονικό νομοθετήθηκε στην Ελλάδα το 1982 όχι από κάποια εμπεριστατωμένη μελέτη του θέματος από ειδικούς και πνευματικούς ανθρώπους, αλλά υπό την πίεση

16. Ο εκλεκτός φίλος και επιστήμων Νίκος Μ. Παναγιωτάκης πέθανε πρόωρα, στις 30 Σεπτεμβρίου 1997, στο Ηράκλειο Κρήτης, ενώ ετοιμαζόταν να παρουσιάσει τον εναρκτήριο λόγο στο Συνέδριο «Βενετία και Κρήτη». Βλ. *Αντί* 645 (10.10.1997), σελ. 44–48, και Α. Μαρκόπουλος, «Αποχαιρετισμός», *Το Βήμα* (5.10.1997), σελ. 35. Επίσης, "In Memoriam Nicolaos M. Panayotakis. Assembled and translated by A. Lily Macrakis and Michael S. Macrakis," *Journal of Modern Greek Studies* 16 (1998), σελ. 1–10.

Εικ. 2. Η ανάπτυξη των πληκτρολογικών συστημάτων.
* Βλ. Encyclopedia Britannica 1957, †Σε χρήση από τους ελληνιστές της Αμερικής και της Ευρώπης.

των εκδοτών εφημερίδων, οι οποίοι λίγο πριν την εισαγωγή της ηλεκτρονικής στην τυπογραφία ισχυρίζονταν ότι το πολυτονικό πρόσθετε σημαντικό εργατικό κόστος στην μηχανική φωτοστοιχειοθεσία. Εντυπωσιακή θέση, που καταδεικνύει όμως πόσο σοβαρά είναι τα οικονομικά του QWERTY.

QWERTY είναι η συνεκδοχή του πληκτρολογίου, διότι τα γράμματα αυτά αντιστοιχούν στα έξι πρώτα κεφαλαία στην πρώτη σειρά γραμμάτων του αγγλικού προτύπου λατινικού πληκτρολογίου γραφομηχανής (εικ. 1). Κατά την μεταφορά του πληκτρολογίου στην Ελλάδα επικράτησε μια μικρή παραλλαγή του, ώστε τα πλήκτρα των τόνων να παραμένουν αδρανή για την πληκτρολόγηση των πολυτονικών ή μονοτονικών φωνηέντων.

Η ιστορία και εξέλιξη του QWERTY έχουν μεγάλο ενδιαφέρον, διότι οδηγούν σε πολλά συμπεράσματα που αφορούν την ανάπτυξη μιας τεχνολογίας. Αρκούμαι εδώ να σημειώσω πως στις πρώιμες τυπογραφικές μηχανές η διάταξη των γραμμάτων επιβλήθηκε από την ανάγκη να βρίσκονται μακριά τα πλήκτρα των γραμμάτων με μεγάλη συχνότητα χρήσης για την αποφυγή μηχανικών εμπλοκών. Σήμερα, με το ηλεκτρονικό πληκτρολόγιο αυτή η ανάγκη δεν υφίσταται πλέον. Ομως, λόγω των τεράστιων επενδύσεων στην εκπαίδευση των δακτυλογράφων, ο σχεδιασμός πιο αποδοτικών διατάξεων, όπως αυτή του Dvorak, δεν μπόρεσε να επιβληθεί. Τα οικονομικά αυτού του προβλήματος μελετήθηκαν από τον Paul David,[17] του οποίου η δημοσίευση ενέπνευσε και τον τίτλο της ενότητας αυτής. Το θέμα που τίθεται είναι πως, όταν μια τεχνολογία εδραιωθεί, το μέλλον της λίγο πολύ είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τις πρώτες αποφάσεις για την υλοποίησή της, έστω και αν αργότερα αποδειχθεί ότι δεν είναι η βέλτιστη (πρόκειται για το γνωστό ως φαινόμενο της εξάρτησης από τον [αρχικό] δρόμο —path dependence). Κάτω από αυτό το πρίσμα είναι ένα σημαντικό παράδειγμα (κατά τον Khun) που έχει και άμεση σχέση όχι μόνο με την πληκτρολόγηση ελληνικών κειμένων, αλλά ιδίως με την αποδοχή από το κοινό νέων σχεδίων γραμμάτων, τα οποία αποκλίνουν πολύ από το καθιερωμένο.
Το ελληνικό πληκτρολόγιο πρέπει να προβλέπει την χρήση πολλών διακριτικών. Θυμίζουμε πως για την δακτυλογράφηση ελληνικών, όπως και κάθε άλλης γλώσσας με

17. Για μια άκρως ενδιαφέρουσα ανάλυση και περιγραφή του πληκτρολογικού αδιεξόδου βλ. Paul A. David, "Clio and the Economics of QWERTY," *The American Economic Review* αρ. 75, 2 (1985), σελ. 332–337.

διακριτικά, πρώτα πληκτρολογεί κανείς το διακριτικό που δεν μετατοπίζει τον κύλινδρο (της μηχανικής γραφομηχανής όπου βρίσκεται το χαρτί), και μετά το γράμμα, το οποίο έτσι αποτυπώνεται κάτω από το διακριτικό.[18] Η διαδικασία αυτή δεν χρειάζεται πλέον, μια και η μνήμη του υπολογιστή θα κρατήσει το διακριτικό, και αφού πληκτρολογηθεί το γράμμα, θα δώσει εντολή παράστασης (στην οθόνη) ή εκτύπωσης των γλύφων έ, ὦ, κ.λπ.

Υπάρχουν δύο συστήματα που χρησιμοποιούν αυτή την τεχνική: Το GreekKeys και αυτό που αποκαλούμε Ελληνικό, το οποίο είναι διαδεδομένο στην Ελλάδα. Στο τελευταίο οι τόνοι καταλαμβάνουν θέσεις δεξιά στο πληκτρολόγιο. Αυτό έχει το νόημά του, διότι τα διακριτικά εμφανίζονται πολλές φορές σε μια λέξη και η διάταξη αυτή συμβιβάζεται με το «τυφλό» σύστημα πληκτρολόγησης. Αντίθετα, το GreekKeys αναπτύχθηκε από ελληνιστές στις Ηνωμένες Πολιτείες και τοποθετεί τα διακριτικά στην γραμμή του QWERTY ή των ψηφίων (1,2,..).

Υπάρχει και η εναλλακτική λύση του μετατονισμού (το μεταθετικό σύστημα), που ακολουθεί τον φυσικό τρόπο γραφής, δηλαδή πρώτα πληκτρολογεί κανείς το γράμμα και μετά το διακριτικό. Το σύστημα που εκτελεί αυτή την διαδικασία διατίθεται στο εμπόριο και είναι γνωστο ως SuperGreek. Σίγουρα είναι αποδοτικότερο, διότι τοποθετεί, για παράδειγμα, την οξεία και τους χαρακτήρες με την μεγαλύτερη συχνότητα σε κεντρική θέση για την εύκολη πληκτρολόγηση με τον δείκτη. Αλλά όπως ήδη εξηγήσαμε, αποκλείεται να διαδοθεί ευρύτερα και για τον λόγο αυτό καμία εταιρεία δεν προσαρμόζει αξιόλογες γραμματοσειρές για χρήση στο σύστημα αυτό.

Dòi novi modi

Οπως μας υπενθύμισε ο Nicolas Barker [7], η διαμάχη για το πώς πρέπει να σχεδιάζονται και να στοιχειοθετούνται πολυτονικά κείμενα ξεκίνησε με την απαρχή της τυπογραφίας. Από τα περιεχόμενα της ενότητας Ε΄ βλέπουμε πως η διαμάχη εξακολουθεί μέχρι σήμερα. Πράγματι, ο Αλδος Μανούτιος ήταν ο πρώτος που προσπάθησε να πάρει δίπλωμα ευρεσιτεχνίας για την στοιχειοθέτηση διακριτικών σημείων στα ελληνικά, προτείνοντας, μάλιστα, «δύο νέες μεθόδους». Η προσθήκη διακριτικών κάθε άλλο παρά εύκολο εγχείρημα υπήρξε και η προσπάθεια ενέπνευσε το ποίημα του Μάρκου Μουσούρου, όπου με θαυμασμό έγραφε:[19]

> Θηεῦμαι γλυφανᾶς πῶς τις σμίλης κοπίδεσσι
> Ξέοσε περιπλέκων ὄρχατον ὧδε τύπων.
> Πῶς δὲ μεταξὺ τόνοις γραμμῶν στήριξεν ἀάπτους
> Ἰθυτάτων, φθόγγοις πάντας ἐπικρεμάσας...
>
> (Θαυμάζω ποιος μπόρεσε με τα κοπίδια μιας σμίλης κοφτερής να σκαλίσει έτσι αραδιασμένους τους χαρακτήρες αυτούς που μπλέκονται ο ένας με τον άλλον; Και πώς ανάμεσα στις ολόισιες γραμμές στήριξε ανέγκιχτους θαρρείς τους τόνους, που τους κρέμασε όλους πάνω από τους φθόγγους).

Η σωστή απάντηση, αλλά για λανθασμένους λόγους

Η εισήγηση του Νίκου Παναγιωτάκη αποτελεί μιά γενική θεώρηση του θέματος του τονισμού, που πρέπει να ενδιαφέρει κάθε σχεδιαστή ελληνικών γραμμάτων. Αν, μάλιστα, ο σχεδιασμός προσβλέπει σε εφαρμογές που χρησιμοποιούν οι ανά τον κόσμο

18. Υπάρχουν περιπτώσεις εξειδικευμένων πληκτρολογίων, όπου χρησιμοποιούνται έτοιμες γλύφοι κάθε τονισμένου φωνήεντος· δηλαδή τὸ γράμμα και το διακριτικό αποτελούν ένα στοιχείο. Τυπικό παράδειγμα είναι τα πληκτρολόγια της μονοτυπίας και λινοτυπίας.

19. Βλ. το εισαγωγικό ποίημα στο *Ἐτυμολογικὸν Μέγα*, όπως το μεταφέρει ο Λίνος Πολίτης στην *Ποιητικὴ Ἀνθολογία*, Αθήνα 1968–1969, σελ. 143–144.

ελληνιστές, τότε επιβάλλεται η προσθήκη των διακριτικών. Το θέμα του πολυτονισμού είναι ιδεοπολιτικά φορτισμένο και δύσκολο. Αν και δεν επικράτησε αυστηρή λογική κατά την νομοθετική κατάργηση του πολυτονικού, δεν υπάρχει, αντίστοιχα, και λογική για την συνέχιση της πρακτικής στην καθημερινή χρήση. Ορισμένοι μελετητές του θέματος ισχυρίζονται πως τα υποτιθέμενα κέρδη από την απλοποίηση δεν τα είδαμε ακόμη. Αλλωστε, μια συστηματική ανάλυση του προβλήματος μέσω του πρίσματος της γνωστικής θεωρίας του «διακοσμημένου» γράμματος, αδικαιολόγητα λείπει παντελώς. Τα διακριτικά που δηλώνουν πώς πρέπει να προφέρονται οι λέξεις είναι ένα είδος πρωτόγονου, αν θέλετε, φωνητικού συμβολισμού. Το πολυτονικό εισήχθη για να βοηθήσει την σωστή προφορά των ελληνικών κατά την ελληνιστική εποχή. Ηταν ένας πρόδρομος του σύγχρονου φωνητικού συστήματος της IPA (International Phonetic Association), του διεθνούς σύστηματος αποδόσεως της προφοράς όλων των γλωσσών. Το πολυτονικό υπήρξε στην ουσία ένας οδηγός για την προφορά των αρχαίων ελληνικών κατά την ύστερη αρχαιότητα. Ομως, η ελληνική γλώσσα υπέστη τέτοια εξέλιξη, ώστε τα διακριτικά να μην έχουν καμία φωνητική αξία, ενώ μόνον η οξεία, που επέζησε των μεταρρυθμίσεων, παραμένει για τους αδαείς ένα μικρό, αν όχι άχρηστο, βοήθημα για τον σωστό τονισμό των λέξεων. Ομως, όπως τόνισε ο Anthony Burgess[20] στην μελέτη του της αγγλικής —πράγμα που δεν είχε διαφύγει και από τον δικό μας Γιανίδη[21] το 1932—, η οπτική αναγνώριση και ο συσχετισμός είναι απαραίτητα στοιχεία του διαβάσματος. Η γνωστική πλευρά της γραφής και της ανάγνωσης είναι κάτι που διέφυγε παντελώς της προσοχής του νομοθέτη κατά την νομοθεσία του 1982, η οποία ως πρόσφυση ενός άλλου νόμου κάλυψε το θέμα του τονισμού. Με το πρόσχημα της νομοθεσίας αυτής οι κατασκευαστές υπολογιστών και οι σχεδιαστές λογισμικού κατά κανόνα δεν ενδιαφέρονται για την στήριξη του πολυτονικού. Η Εταιρεία μας είναι εκ των πραγμάτων υποχρεωμένη να στηρίξει και το πολυτονικό, διότι πιστεύουμε πως δεν θα πάψει να ενδιαφέρει τους ελληνιστές, τουλάχιστον μέχρι τον επόμενο Μεσαίωνα, οπότε και πάλι οι ελληνικές σπουδές θα καταλήξουν στην χωματερή της ιστορίας.

Ολες οι παραπάνω ανησυχίες δικαιολογούν την αφιέρωση χρόνου για την συζήτησή τους στο Συνέδριο. Ομως, όπως αποδεικνύει ο Jeffrey S. Rusten [16], οι εισηγήσεις προχωρούν πέρα από το θέμα της πληκτρολόγησης. Η συμβολή του Rusten υπήρξε η ενθουσιώδης και έγκυρη στήριξη των GreekKeys και των ελληνικών γραμματοσειρών που διατίθενται μέσω της American Philological Association (APA), οι δε προσπάθειές του συνέβαλαν στην διεθνή διάθεση και δύο γραμματοσειρών της ΕΕΤΣ μέσω της Scholars Press.[22] Ο ίδιος είναι ελληνιστής και ενδιαφέρεται άμεσα για το πολυτονικό σύστημα και την διαθεσιμότητά του σε όλους τους ανά τον κόσμο ειδικούς —την δυνατότητα που άστοχα κατάργησε η νομοθεσία του 1982. Ο Silvio Levy [17], ο Pierre MacKay [18] και ο Κωνσταντίνος Μυλωνάς [19] σχεδίασαν ελληνικά στοιχεία για προσωπική χρήση τους σε επαγγελματικές εφαρμογές. Ο μαθηματικός Levy παραμένει πρωτοπόρος στο πεδίο αυτό. Η αυτοβιογραφική αναφορά του MacKay στην εισήγησή του αποτελεί μια

20. Anthony Burgess, *A Mouthfull of Air: Language, Languages...Especially English*, William Morrow and Co., New York 1992.

21. Ἐλισσαίος Γιανίδης, *Γλωσσικὰ πάρεργα*, Δημητράκος, Ἀθῆναι 1932.

22. Δείγματα των γραμματοσειρών GFS Bodoni και GFS Didot και εντοπίζονται στο http://www.arts.cornell.edu/classics/faculty/Rusten/greekkeys/FAQ.htm

χρήσιμη συμβολή στο Συνέδριο, διότι περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια τα προβλήματα που αντιμετώπισε κατά την πολύχρονη προσπάθειά του να εισαγάγει τον ηλεκτρονικό υπολογιστή σε θέματα που απασχολούν κάθε σύγχρονο ελληνιστή. Η κριτική του για την πληκτρολόγηση και την επερχόμενη κωδικοποίηση Unicode είναι χρησιμότατη. Σημειώνω πως οι Levy, MacKay και Μυλωνάς βασίζουν την δουλειά τους στο TEX και το METAFONT του Knuth σε περιβάλλον PC. Αντίθετα, ο Rusten, ο Carter και η Εταιρεία μας έχουν στηρίξει την δουλειά τους στο πιο εύχρηστο σύστημα Fontographer σε περιβάλλον Macintosh. Σημειωτέον ότι όλοι σχεδιάζουν γραμματοσειρές για πολυτονικά ελληνικά κείμενα.

Ο Louis Rosenblum [20] έχει ψηφιοποιήσει κυριλλικές γραμματοσειρές και, δεδομένης της ελληνικής πατρότητάς τους, του ζητήσαμε να αναλύσει την τυπογραφική δομή τους. Τα κυριλλικά με τους 31 χαρακτήρες τους είναι ένα επαυξημένο ελληνικό αλφάβητο, το οποίο περιέχει γράμματα με φωνητική αξία, που δεν υπάρχουν στο ελληνικό, έστω και αν τα συναντά κανείς σε τοπικές διαλέκτους (π.χ. την κρητική). Η τυπογραφία με κυριλλικά περιέχει μόνον κεφαλαία και μικρά κεφαλαία που διαφέρουν σημαντικά από την ρέουσα πεζή γραφή.

Οι παραπάνω ομιλητές αναφέρθηκαν σε προβλήματα και λύσεις που έχουν δοθεί από ελληνιστές στον διεθνή χώρο και ιδιαίτερα στις Η.Π.Α. Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων στην ίδια την Ελλάδα ο Γιάννης Μαΐστρος [21] επιχειρεί να ταξινομήσει την λειτουργία και πρακτική της ελληνικής γλώσσας, ώστε κάθε προσπάθεια οργανώσεως ψηφιακών πινάκων χαρακτήρων να έχει μια κοινή αφετηρία. Παρουσιάζει τον πρότυπο πίνακα στοιχείων του μονοτονικού ελληνολατινικού πληκτρολογίου (ΕΛΟΤ 1000). Στην επέκταση του προτύπου αυτού συμπεριλαμβάνεται και το πολυτονικό.

Οι τελευταίες τρεις εισηγήσεις έχουν ιδιαίτερο σύγχρονο τεχνολογικό περιεχόμενο. Ο Αλέξιος Ζάβρας [22] αναφέρεται στα προβλήματα πληκτρολόγησης του μονοτονικού, όπως εμφανίζονται στις διάφορες υπολογιστικές μηχανές και στα λειτουργικά τους συστήματα, και υποδεικνύει αυτά που παραμένουν ακόμη άλυτα. Ο Ευάγγελος Μελαγράκης [23] και ο Σταύρος Μακράκης [24] αναφέρονται στους κώδικες ISO 10646 και Unicode —άκρως ενδιαφέροντα θέματα, διότι άπτονται συγχρόνως ζητημάτων τεχνολογίας, διεθνών προτύπων και πολιτικών αποφάσεων. Ο Ευάγγελος Μελαγράκης περιγράφει την κατάσταση στον ΕΛ.Ο.Τ. (Ελληνικός Οργανισμός Τυποποίησης). Τον Σταύρο Μακράκη, τον «στρατολόγησα» για να γνωμοδοτήσει επί του θέματος, αφού συνδυάζει γνώσεις σε υπολογιστές και την γλωσσολογία. Αντιμετωπίζει τις ανάγκες και χρήσεις του ελληνικού αλφαβήτου και των διακριτικών του σε ευρύτερο πολύγλωσσο περιβάλλον και όχι στο στενό πλαίσιο των ελληνικών ενδιαφερόντων. Τώρα πλέον το Unicode, που αναπτύχθηκε από μια ομάδα ιδιωτικών εταιρειών, έχει ενσωματωθεί στο ISO 10646. Ηδη η Microsoft έχει κυκλοφορήσει τον πίνακα Unicode για τις ελληνικές πολυτονικές θέσεις και ανάλογο πληκτρολόγιο για Windows NT. Ομως οι απόψεις των δύο ομιλητών διαφοροποιούνται. Ο Μελαγράκης υποστηρίζει την προσύνθεση των σύνθετων χαρακτήρων (γράμμα και διακριτικό ως μία γλύφο), ενώ ο Μακράκης δεν το θεωρεί αναγκαίο. Οπως όμως σημείωσε ο MacKay, «το Unicode μπορεί τελικά να αναδειχθεί ο νικητής, αλλά δεν φαίνεται να μπορεί σύντομα να αντικαταστήσει το χάος που επικρατεί, και σίγουρα οι τελευταίοι που θα επωφεληθούν είναι οι ερευνητές, οι οποίοι το χρειάζονται περισσότερο». Πράγματι, το ISO 10646 και το

Unicode συναγωνίζονται στον διεθνή πολιτικο-σωβινιστικό στίβο. Και, ενώ οι ελληνιστές έχουν μείνει εκτός νυμφώνος, η μάχη δόθηκε για την εξασφάλιση χώρου στα περιορισμένα διεθνή πλαίσια των κωδικοποιημένων συμβόλων. Σημειώνω και πάλι το παράπονο του MacKay: «Η στήριξη του πολυτονικού (στο Unicode) είναι μόλις ανεκτή και ως επί το πλείστον βασίζεται στην άγνοια ορισμένων λεπτών σημείων της ελληνικής ορθογραφίας».

Πρέπει όμως να είμαστε ρεαλιστές. Το πολυτονικό παραμένει πρόβλημα για την σημερινή εποχή. Το να εγκαταλειφθεί διά νόμου, όπως έγινε από την Βουλή των Ελλήνων, είναι αντιπαραγωγικό. Το ελληνικό κράτος, ωθούμενο από τις πιέσεις των εκδοτών εφημερίδων, αδιαφόρησε για τους ακραιφνέστερους υποστηρικτές των ελληνικών, τους ελληνιστές, τους βυζαντινολόγους, τους φιλόλογους και τους γλωσσολόγους. Υπάρχει, μάλιστα, μια εγγενής σχιζοφρένεια: Από την μια μεριά η κρατική προσπάθεια εξασφάλισης θέσεων στο ISO για κάθε δυνατό συνδυασμό ελληνικών γραμμάτων με διακριτικά, από την άλλη η νομοθεσία επιτρέπει σε κάθε κατασκευαστή υπολογιστών να αγνοεί το πολυτονικό. Αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η νομοθεσία του 1982 πρέπει να αλλάξει και να γίνει λιγότερο περιοριστική.

Η συζήτηση στρογγυλής τραπέζης

Οταν ο Hermann Zapf ετοίμαζε την εισήγησή του, μου ζητούσε επιμόνως εγχειρίδια ελληνικής καλλιγραφίας, πράγμα που στάθηκε αδύνατο να ικανοποιήσω. Κατάλαβα τον λόγο της επιμονής του κατά την συζήτηση της στρογγυλής τραπέζης. Πιστεύει ότι η καλλιγραφία πρέπει να προηγείται και να εμπνέει τον σχεδιαστή, ακόμη (αν όχι ιδίως), στην ηλεκτρονική εποχή, παρ' όλη την ύπαρξη επαρκέστατου λογισμικού για την δουλειά αυτή. Οι άλλοι ομιλητές συμφώνησαν και ομόφωνα υπέδειξαν το κλασσικό πλέον βιβλίο του Edward Johnston, *Writing, Illuminating and Lettering*, ως το βασικό εγχειρίδιο για τον σκοπό αυτόν. Η καλλιγραφία έχει από καιρό εγκαταλειφθεί στα ελληνικά και ευρωπαϊκά σχολεία. Το μήνυμα όμως που δόθηκε κατά την συζήτηση ήταν καθαρό: Ο σχεδιαστής γραμμάτων πρέπει να μελετήσει καλλιγραφία. Το δεύτερο μήνυμα ήταν πως οι Ελληνες έχουν εγκλωβισθεί στο «νεοκλασσικό» σχήμα του γράμματος, όπως φαίνεται από την σχεδιαστική δομή των Bodoni-Didot, και πως καιρός είναι να ανοιχθούν καινούργιοι δρόμοι. Οι διάφορες εισηγήσεις συνθέτουν χρήσιμες οδηγίες για το μέλλον. Το τρίτο μήνυμα έγκειται στο ότι η τεχνολογία σήμερα επιτρέπει την άνετη εισαγωγή διαστοιχειώσεων (ligatures), πράγμα απαγορευτικό με τα μεταλλικά στοιχεία. Ο Matthew Carter έδωσε συμβουλές για την χρήση απλών διαστοιχειώσεων, που εύκολα διαβάζονται, ενώ ο Jérôme Peignot επέμενε πως πρέπει να ψηφιοποιηθούν τα Grecs du Roi.[23] Ο Hermann Zapf είχε την καλοσύνη να μας στείλει πρόσθετες παρατηρήσεις και γνώμες γιά τον σχεδιασμό ελληνικών γραμμάτων, που θα ακολουθούσαν μια ευρωπαϊκή γραμμή και συμβουλές για την νομική κατοχύρωση του σχεδίου των γραμμάτων και για την ανάγκη αναζήτησης πόρων από την Ευρωπαϊκή Ενωση στις Βρυξέλλες. Χρειάζεται, λοιπόν, προσπάθεια αναπροσανατολισμού της Εταιρείας μας.

Τελικές παρατηρήσεις

Το Συμπόσιο τέλειωσε το μεσημέρι της 10ης Ιουνίου. Το απόγευμα, η ΕΕΤΣ διοργάνωσε για τους ομιλητές και τις οικογένειές τους

23. Ο Jérôme Peignot προτείνει την επιστροφή στις διαστοιχειώσεις. Είναι ένα ενδιαφέρον θέμα που έχει αναλυθεί σε μια τελευταία δημοσίευση των Jacques André & Jean-Louis Estéve (editors), «Ligatures & caractères contextuels», *Cahiers GUTemberg*, αρ. 22 (spécial), Σεπτέμβριος 1995. Ευχαριστώ ιδιαιτέρως τον Jacques André που μου απέστειλε αυτή την αξιόλογη μελέτη.

μια εκδρομή στο Σούνιο, ενώ την Κυριακή 11 Ιουνίου οργανώθηκαν διάφορες άλλες εκδρομές. Ετυχε να βρίσκομαι μαζί με τους Hermann Zapf, Matthew Carter, David Berlow και Ελένη Μαχαιρά-Οντόνι στην επίσκεψη των Δελφών και του Οσίου Λουκά. Οι έμπειροι σχεδιαστές γραμμάτων έστρεψαν την προσοχή τους στις επιγραφές που βρίσκονται κατά εκατοντάδες στους Δελφούς. Ειδική προσοχή έδωσε ο Hermann Zapf στα ωμέγα (Ω) και τις κατιούσες κοντυλιές των Φ και Ψ. Ο Matthew Carter μελετούσε και φωτογράφιζε τις βυζαντινές εικόνες στους τοίχους και τους θόλους του Οσίου Λουκά, αναζητώντας παραλλαγές στην δομή των γραμμάτων και των διαστοιχειώσεών τους. Πόσο θα χαιρόταν ο Πλούταρχος, που εχρημάτισε και ιερεύς στους Δελφούς, να είχε συναντήσει αυτούς τους ταξιδιώτες. Ασφαλώς, ήταν η καλύτερη τοποθεσία να κλείσουν το Συνέδριο και τα *Πρακτικά*, μια και μας θυμίζει την εποχή του Πλουτάρχου, κατά την οποία η Ελλάδα βρισκόταν ήδη υπό την ρωμαϊκή κυριαρχία για 250 χρόνια και ο ίδιος —Ελληνας μέχρι το κόκαλο, ζώντας στο περιθώριο της γειτονικής Χαιρώνειας, αν και ταξίδευε στα πνευματικά κέντρα της εποχής— φαινόταν ήρεμος, παρατηρώντας πώς επί τέλους οι Ελληνες βρήκαν την ησυχία τους υπό τους Ρωμαίους. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και σήμερα με την συμμετοχή της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Ενωση: Το τέλος των εσωτερικών ανωμαλιών. Το ερώτημα είναι κατά πόσο η ελληνική γλώσσα ή ακόμη και η γραφή της θα επιζήσει της επιθέσεως των λατινικών στοιχείων. Οι ελπίδες μας στηρίζονται στην ανάπτυξη και εφαρμογή του ISO 10646 και του Unicode —συστημάτων που υπόσχονται ότι θα είναι προσιτά σε όλες τις γλώσσες και σε όλους τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Αυτή η λύση θα μείωνε αισθητά τους περιορισμούς, στους οποίους αναφέρθηκε ο Μιχαήλ Σακελλαρίου στον εναρκτήριο λόγο του.

Το εργαστήρι

Για να προσφέρουμε στους συνέδρους την ευκαιρία να αποκτήσουν άμεση εμπειρία με τις δυνατότητες που παρουσιάζονται με τον ηλεκτρονικό σχεδιασμό γραμμάτων, καλέσαμε τους γνωστούς σχεδιαστές γραμμάτων Matthew Carter και David Berlow να κάνουν επίδειξη της χρήσης των υπολογιστών. Είδαμε έτσι την τεχνολογική πρόοδο που επιτρέπει την δημιουργία γραμματοσειρών και την εφαρμογή τους χωρίς πολύ κόπο και με μικρό κόστος. Και οι δύο όμως επέστησαν την προσοχή του κοινού, επαναλαμβάνοντας ότι ο υπολογιστής παραμένει ένα άψυχο εργαλείο που αποδίδει, αν ο χρήστης γνωρίζει σε βάθος την αρχιτεκτονική και την εσωτερική αρμονία του γράμματος.

Τεχνοπαίγνια - τελική σελίδα

Ο Jérôme Peignot επιθυμούσε να προσθέσει στις θέσεις του περί «typoésie» αντίγραφα από το έργο του Σιμμία. Δεν υπήρχε χώρος να προστεθεί το υλικό αυτό στην εισήγησή του. Ομως είχε αρκετό ενδιαφέρον, ώστε να πεισθεί ο Matthew Carter να αναδομήσει το Ὠιὸν του Σιμμία, χρησιμοποιώντας την δική του ελληνική γραμματοσειρά Wilson Greek με τις ανεπαίσθητες διαστοιχειώσεις. Ευχαριστώ τον Zeff Stewart, που πρόσφερε σχόλια και την σχετική βιβλιογραφία. Ετσι κλείνουν τα *Πρακτικά* με λίγο χιούμορ.

Παραρτήματα

Υπάρχουν δύο Παραρτήματα. Το Παράρτημα Α΄ αναφέρεται στην έκθεση τυπογραφικού υλικού, που προγραμματίστηκε για συμπλήρωση των εισηγήσεων, ενώ το Παράρτημα Β΄ περιέχει ελληνικές αποδόσεις βασικών τυπογραφικών όρων που ελπίζουμε ότι θα βοηθήσουν τον αναγνώστη.

Ευχαριστίες

Οι υποχρεώσεις της Εταιρείας Ελληνικών Τυπογραφικών Στοιχείων προς όλους αυτούς

που στήριξαν ενεργά τον προγραμματισμό και την διεκπεραίωση του Συνεδρίου είναι πολλές. Πρέπει όμως να γίνουμε σαφέστεροι:

Ο Δημήτρης Πόρτολος, γραμματέας του Διοικητικού Συμβουλίου της ΕΕΤΣ και προέδρος της Οργανωτικής Επιτροπής βοήθησε συνεχώς και εξ αρχής, δίνοντας συμβουλές, άμεση παρέμβαση και ένα κέντρο επικοινωνιών. Η Λένα Σαββίδη, μέλος του ΔΣ της ΕΕΤΣ, πρόσφερε τις συμβουλές της ιδίως σε εκδοτικά θέματα των *Πρακτικών*. Ο Αγαμέμνων Τσελίκας, ταμίας της ΕΕΤΣ, διάβασε δύο εισηγήσεις και φρόντισε για την έκθεση του υλικού σχετικά με τους Garamont και Bodoni. Το εκθεσιακό υλικό εστάλη ειδικά για το Συνέδριο από την Imprimerie Nationale της Γαλλίας και το Museo Bodoniano di Parma, αντίστοιχα. Η Αλκηστις Σουλογιάννη, υπεύθυνη του τομέα Συνεδρίων του υπουργείου Πολιτισμού, συμπαραστάθηκε ευθύς εξ αρχής στην προετοιμασία και την μερική χρηματοδότηση του Συνεδρίου. Ιδιαίτερα ευχαριστούμε την Madame Mireille Musso, πολιτιστική ακόλουθο της Γαλλίας στην Αθήνα και διευθύντρια (1993–1997) του Institut Français d'Athènes (IFA), που μας πρόσφερε τρεις μέρες το αμφιθέατρο του Ινστιτούτου. Επίσης, η υπερατλαντική ένθερμη και αποδοτική συνεργασία με την Madame Cathérine Velissaris για την οργάνωση του Συνεδρίου ήταν άμεμπτη. Το μηνιαίο πρόγραμμα του IFA με τον μεγάλο κατάλογο αποδεκτών συνέτεινε στην παρουσία πολυπληθούς κοινού, ενώ η συνεχής βοήθεια της Madame Isabelle Auriault και του προσωπικού του IFA συνέτειναν στην ομαλή λειτουργία του Συνεδρίου. Επιπλέον, το IFA ανέλαβε το κόστος για τις μεταφράσεις των γαλλικών εισηγήσεων από την Νίκη Μολφέτα και το κόστος μεταφοράς του υλικού για τον Claude Garamont από την Imprimerie Nationale. Ο κ. Remo Rabetti, διευθυντής του Istituto Italiano di Atene, ήταν υπεύθυνος για την πρόσκληση της καθηγήτριας Anna Pontani, την μετάφραση της εισήγησής της και για την αποστολή του εκθεσιακού υλικού για τον Giambattista Bodoni από το Museo Bodoniani di Parma. Ο κ. Klaus Herzog, πολιτιστικός ακόλουθος της Γερμανικής Πρεσβείας στην Αθήνα, ανέλαβε την πρόσκληση του Hermann Zapf, ο δε Χαράλαμπος Βλαχούτσικος μεσολάβησε και διευκόλυνε την διαδικασία αυτή.

Ειδική μνεία πρέπει να κάνουμε για την Ντόρα Γόντικα, που με μητρικό πάθος φρόντισε τα ταξιδιωτικά θέματα, ξενοδοχεία (και τα λογιστικά μας ακόμη), μέσω του Easy Travel Plan. Πρέπει, επίσης, να αναφέρουμε την ουσιαστική συμβολή της Φρύνης Οντόνι, διευθύνουσας συμβούλου της Grup A.E., που πρόσφερε τις γιγαντιαίες έγχρωμες αφίσες, τον απαιτούμενο ηλεκτρονικό εξοπλισμό για το εργαστήρι, αλλά και την τεχνική βοήθεια του Γιάννη Τριανταφύλλου, υπεύθυνου πωλήσεων και επικοινωνίας της Grup A.E. Ευχαριστούμε και τον Γιάννη Γιανναράκη, διευθύνοντα σύμβουλο της Magenta A.E., διότι έθεσε στην διάθεσή μας τον μηχανολογικό εξοπλισμό για την ψηφιοποίηση των εικόνων αυτής της έκδοσης από τον Αργύρη Νάκο και τον Γιάννη Αμαριανό. Τέλος, ευχαριστούμε τον Μάνο Χαριτάτο, πρόεδρο του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (Ε.Λ.Ι.Α.), που φιλοξενούσε την Εταιρεία μας στα γραφεία του Αρχείου, όπου το Συνέδριο και τα *Πρακτικά* οργανώθηκαν εξ ολοκλήρου.

Ευχαριστούμε το Μορφωτικό Ιδρυμα της Εθνικής Τραπέζης (Μ.Ι.Ε.Τ.), που φιλοξένησε στον εκθεσιακό του χώρο την παρουσίαση του αρχειακού υλικού των Claude Garamont, Giambattista Bodoni και Hermann Zapf, την δε Γεννάδειο Βιβλιοθήκη για την έκθεση σπάνιων αρχέτυπων εκδόσεων της ελληνικής τυπογραφίας.

Οι εισηγητές δεν φείσθηκαν κόπου για να παρουσιάσουν μελέτες, ειδικά γραμμένες για το Συνέδριο και σχετιζόμενες με τις ανάγκες της Εταιρείας μας. Ξεχωρίζω την συμβολή του Matthew Carter, ο οποίος ως άτυπος σύμβουλος μας βοήθησε σε κάθε βήμα, και τον Alan Boegehold που προήδρευσε στο τμήμα για την αρχαιότητα της ελληνικής γραφής. Σημειώνω πως οι συμβουλές, οι επαγγελματικές διασυνδέσεις, η συνεχής συμπαράσταση και υπομονή της Λιλής Μακράκη συνέβαλαν σημαντικά στην επιτυχία αυτού του Συνεδρίου. Τελικά, τονίζω πως η οργάνωση του Συνεδρίου, το φυλλάδιο και η αφίσα του, η περίπλοκη μετάφραση, ο καλλιτεχνικός σχεδιασμός και η πολυσύνθετη στοιχειοθεσία των *Πρακτικών*, καθώς και η έκθεση των Claude Garamont και Giambattista Bodoni στο M.I.E.T. θα ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθούν χωρίς την αμέριστη και ακάματη προσφορά έργου από τον συνεργάτη μας Γιώργο Δ. Ματθιόπουλο, την ψυχή της Ε.Ε.Τ.Σ.

Η ελληνική έκδοση

Τα *Πρακτικά* του Συνεδρίου δημοσιεύτηκαν αρχικά στις Η.Π.Α. από τον εκδοτικό οίκο Oak Knoll Press, το 1996. Ο αγγλικός τίτλος *Greek Letters: From Tablets to Pixels*, αν και ελκυστικός στην αγγλική δεν μπορούσε να αποδοθεί καλά στα ελληνικά. Διαλέξαμε έτσι τον τίτλο *Τα ελληνικά γράμματα: από την σκληρή πέτρα στον σκληρό δίσκο*, ο οποίος και ακριβής είναι, αλλά επιπλέον, έχει και λίγο χιούμορ.

Η παρούσα ελληνική έκδοση αντιμετώπισε αρκετά προβλήματα, σημαντικότερο των οποίων ήταν η ορολογία και το εκδοτικό κόστος ενός εξειδικευμένου βιβλίου με μικρές εμπορικές προοπτικές. Για την ορολογία των βασικών όρων ακολουθήσαμε τις αποδόσεις που περιέχονται στο γλωσσάρι του Παραρτήματος Β΄, ενώ για άλλους όρους χρησιμοποιήσαμε το υλικό ενός τυπογραφικού λεξικού που βρίσκεται ακόμη υπό διαμόρφωση. Η γενναιόδωρη προσφορά της εταιρείας Linora, Γραφικές Τέχνες Ε.Π.Ε. έλυσε το δεύτερο πρόβλημα.

Αλλο πρόβλημα ήταν η παρουσίαση των ελληνικών κειμένων με πληθώρα μη ελληνικών ονομάτων και ξένης βιβλιογραφίας. Δεν εξελληνίσαμε τα ονόματα συγγραφέων, τυπογράφων, εκδοτικών οίκων και πόλεων στις βιβλιογραφικές υποσημειώσεις, ενώ ακολουθήσαμε το σύστημα της αγγλικής εκδόσεως, πράγμα που διευκόλυνε την αποφυγή λαθών. Προσπαθήσαμε να αποφύγουμε ακρότητες και επικίνδυνους νεωτερισμούς.

Τέλος, όλο αυτό το συγκεντρωμένο υλικό ανέλαβε να επιμεληθεί γλωσσικά και να διορθώσει τυπογραφικά, με μεγάλο ενθουσιασμό και υπομονή, ο Θεοδόσης Πυλαρινός. Τον ευχαριστούμε θερμά.

Νοέμβριος 1998